

רבי שלום מרדכי הלוי טשאטשקיס אביו של רבי שמואל יוסף עגנון

מאת א. מ. הברמן

כל קורא ספרי עגנון יודע מה חזק בהם היסוד הביוגרפי והאבטוביוגרפי. אמת ואמנות נתמזגו בסיפוריו והיו לאחדים. אמנם יש והדברים הם באיתכסיא ואינם מתגלים אלא ליודעי חן שעינם חודרת לכל רמז ורמז, אבל יש גם דברים שהם גלויים וברורים לכל, לפרקים מרצון הסופר ובידיעה ולפרקים מפֹּרַח האמת האמנותית ושלא בידיעה. והסופר עצמו מעיד ואומר: 'מוטב היה אילו לא סיפרתי כל הדברים הללו. ראשית, מפני שאין אדם מבקש לשמוע דברים כגון אלו. ושנית מפני שאין נאה לספר על עסקי עצמו, אלא שדחקו עלי ודיברתי' (אורח נטה ללון קל"ז). 'ככל שהסופר מרבה לחפות ולכסות על הגוף, יותר הוא מערטל אותו ומגלה את עצמו' (דברי עגנון לא. נאור, 'מעריב' מיום 24.4.1958).

ייעשה כאן נסיון לספר תולדות אביו, רבי שלום מרדכי הלוי, שלו הקדיש עגנון את סיפורו 'הנידח', כפי שמתארו הבן בספריו השונים. ונראה לי שהרבה מן התכונות המתוארות אצל האב הן גם מתכונות הבן.

רבי שלום מרדכי תלמיד חכם גדול היה, שלא עשה תורתו אומנותו והיה לחנווני. עגנון אומר עליו, 'שנשתבחה בו העיר' (אורח נטה ללון, קל"ח), היינו בוטשאטש, אם כי לא נולד בה, שכן יליד יאזלוביץ היה. והוא ממשיך ואומר: 'צריך היה אבא להיות רב. לפי תורתו וחכמתו ורוב ידי-

עותיו ומידותיו התרומיות יכול היה לשמש ברבנות בכל עיר גדולה, אלא הסוחרים הגדולים שהיו באים בקטנותו לדון לפני רבו הטעוהו ונמשך אחריהם. רחבות שלהם, עשירות שלהם, גרמו שביקש להיות כמותם. ומה שהניח הניח, ומה שביקש לא ניתן לו, והריהו חנווני מצפה ללקוחות... כלל של דבר, צריך היה אבא לשמש ברבנות' (שם קל"ז).

לאחר חתונתו היה האברך דר כמנהג הזמן בבית חמיו, ואנו קוראים: 'כשהשיא זקני ז"ל את אמי עליה השלום לאבי מורי זצ"ל הבטיח לתת לו את הש"ס [ש"ס מצויין ביפיו]. והואיל ואבי היה דר בבית חמיו תחילה לא הוציא את הש"ס מן הבית. ואף לאחר שקבע לו אבי מורי זצ"ל מדור לעצמו היו הספרים מונחים בבית זקני' (מאז ומעתה, רפ"ט).

הפרנסה היתה קשה, ועליה אנו שומעים: 'אבא בא מן החנות, פניו עצבות ומיוגעות. ספינות לא נטרפו לו בים וכרכים לא נחרבו לו ביבשה, אבל דאגת הפרנסה וצער גידול בנים טורפים את לבו' (אורח נטה ללון, קל"ו). אנשים מן החוץ לא היו יודעים אלא דברים שבחוץ, ובעיקר מה שנוח להם, והיו באים לבית וטורדים ומטרידים. זה בא 'לאבא כדי ללוות גמילת חסד או כדי שיחתום על שטר... יש שבאים שיכתוב להם אבא מכתב המלצה לקרובנו שב-ווינא. קרובנו זה הוא פרופיסור באוניברסיטה, ונקרא יועץ החצר, סבורים אנשי עירנו שהוא יועצו של הקיסר ואין הקיסר עושה דבר אלא אם כן נמלך בו. לפיכך חשוב הוא בעיני שבוש [= בוטשאטש] כאחד משרי הקיסר ועל כל צרה וצרה מטרידים אותו' (שם שם). הקרוב הזה הוא כמו-בן המזרחן הידוע דוד היינריך מילר (בוטשאטש 1848—וינא 1912).

האב לימד את בנו את מעשה הכתב, ועגנון מספר על כך: 'כשבא אבא זכרונו לברכה ללמדני מעשה הכתב הכתיב לי פסוק מן התורה. אחר כך פסוק מן הנביאים, לפי שאין בתורה פסוק שיש בו כל אלף בית ומנצפ"ך. משידעתי לכתוב כל האותיות כתבתי פסוקים מן התהלים שתחילתם

אותיות של שמי, כגון ש"ירו לה' ברכו שמו וגו' נ"י ימלל גבורות ה' וגו' ו'אנחנו נברך יה וגו' א'הבתי כי ישמע ה' וגו' לך אני הושיעני וגו' (שם תפ"ד—תפ"ה). לאחר זמן היו לומדים יחד, ואנו קוראים: 'היינו אני ואבי מורי זצ"ל באים בכל יום תמיד לבית זקני זכרונו לברכה ללמוד שם, והיינו מקיימים בעצמנו "הוה גולה למקום תורה" (מאז ומעתה, ר"צ). מסתבר שרבי שלום מרדכי לא השלים עם העובדה שעיסוקו עיסוק של חול, והיה לוחם מדי פעם בפעם עם מלחמתה של תורה ומתווכח עם רבני הדור וחכמיו כאחד מהם. ואנו קוראים: 'אמר לי אבא, כשאתה מגיע לפיטשיריץ [= מונסטרישץ] לך אצל הרב ואמור לו בשמי, חידוש זה שאמר לפני בטשורטקוב מובא בשם רבי יעקב שור שאמרו כשהיה בן י"ד שנה והביאו אביו בהקדמה לספרו, ולא עוד אלא שכבר קדמהו הגאון רבי זלמן מרגליות. מובטחני שהרב מפיטשיריץ ישמח לשמוע שנתכווין לדעת הגדולים' (סיפורי אהבים, קנ"ה).

פעם בא לעיר בחור ליטאי ועלה לדרוש בפני קהל ועדה והקשה באותו מעמד קושיות בחריפות גדולה שהתמיהה את כל השומעים. הכיר רבי שלום מרדכי, שאין כוונתו של הדרשן לאמיתה של תורה אלא 'שמשבש את הגמרות וזורק חול בעיני השומעים, קרא... את לשון הגמרא, והראה שדברי הגמרא במקומם עומדים ואין עליהם שום קושיא וממילא אין צריכין לתירוץ. הסיעו הבחור ללשון הגמרא שבאלפס ונכשל, שלאותה גמרא אין אלפס. לא עבר זמן מועט ורבי שלום מרדכי הוכיח שהדורש לא הבין פשוטו של דבר (אורח נטה ללון, קע"ה).

פעם אחרת, מספר עגנון, 'נזדמן הוא [רבי אברהם "פאר עירנו"] ואבא לסעודת ברית מילה, ואמר אבא לפניו דבר הלכה, וחלק עליו רבי אברהם. מצא אבא כתוב בספר ידיו של משה ראייה לדבריו. שלחני אבא לומר לו. מצאתי את רבי אברהם יושב בחדר גדול שהיו תלויים על כתליו מר-אות הרבה, חוץ מן הכותל שיש עליו זכר לחורבן. שאלני רבי אברהם, מי אתה בני? הוצאתי ספרו של חמיו הגאון

ואמרתי לו, אני הוא בנו של אותו האיש שחלק מר על דבריו. נטל רבי אברהם את הספר וראה שדברי חמיו נוטים לדברי אבא' (שם רע"ח).

האב היה נוסע בכל שנה ושנה ליריד לשקוביץ וכשחזר היה מביא מתנות לבני הבית וחדשות לבני העיר. כל אימת שחזר אבא מן היריד הביא לנו דורונות הרבה. חכם גדול היה אבא והיה יודע לכוון למה אנו מתאוים והיה מביא לנו' (בשובה ונחת, קע"ב). בעיקר זכור לו לסופר לטובה סידור שהביא לו אבא מן היריד והקדיש לו 'סיפור נאה מסידור תפילתי' (בשובה ונחת, קנ"ה—קס"ח).

וכך מתאר הבן את שובו של אביו מאחד הירידים: 'נכנס בעל העגלה והביא שתי מלתחות, אחת גדולה ואחת לא גדולה ולא קטנה אלא בינונית. נתן אבא עינו אחת בנו ועינו אחת במלתחה הבינונית, ואף אותה מלתחה כאילו ניתנו לה עינים וחייכה. הוציא אבא צרור מפתחותיו מכיסו ואמר, נפתח את המלתחה ונוציא טלית ותפילין. דברים בעלמא אמר אבא, שהרי ערב שבת אחר חצות מי צריך לתפילין, ואם תאמר טלית, הלא טלית מיוחדת היתה לו לאבא לשבת, אלא כדי שתתחולל דעתנו אמר כן, שלא נהיה בהולים כל כך אחרי מתנות... לבסוף נעץ את המפתח במנעול ופתח את המלתחה והכניס ידו לתוכה ופשפש בין מטלטליו. פתאום הביט בנו ושתק. כלום שכח אבא ליתן שם את הדורונות? או שמא לן במלון וקמו אנשי בית המלון והוציאו את הדורונות... הוציא אבא כמה דברי נאים. אין לך כל חפץ וחפץ שלא היה בו ממה שהצטרנו עליו כל השנה. הוא שאמרתי, בעל החלום מגלה לו לאבא מה שמראה לנו בחלום' (שם, קע"ה—קע"ו). וב־בית המדרש 'הכל נותנים לו שלום והוא מחזיר להם שלום, והם שואלים אותו, מה חדשות יש בעולם, והוא משיב בא־נחה. מה שמחתי שיש לי אבא שהכל דוחקין לדבר עמו' (שם, קס"ד).

כשעגנון מזכיר את בית אביו בשבתות הוא כותב: 'אבא היה לבוש איצטלית שחורה של שיראים ושטריימ"ל של

צובי"ל על ראשו, ואמא היתה לבושה שמלה שחורה וכובע של נוצות. בבית מדרשו של זקני, שאמא היתה מתפללת שם, לא היו מאריכים בניגונים, לפיכך הקדימה לחזור. וכש־חזרתי עם אבא מן הקלויז כבר ישבה עטופה במטפחתה ושולחננו ערוך... אבא שחה ונכנס ואמר, שבת שלום ומבורך, והניח את טליתו על מיטתו וישב בראש השולחן ואמר, ה' רועי לא אחסר, וקידש על היין ופרס פרוסה של עוגה ופתח לדוד מזמור לה' הארץ ומלוואה' (שם, קע"ח). ובחגים ובמועדים מבליט הסופר את חג הפסח ומתאר בו את אביו בדברים אלה: 'אבא מלובש קיטל לבן על בגדיו השחורים. כאדמה זו שמבצבצת מתוך השלג, כך בגדו השחור מבצבץ מתוך חלוקו הלבן. כל אימת שאני רואה אותו לבוש לבנים דומה הוא בעיני למלאך שאינו מת לעולם ועומד לפני הקדוש ברוך הוא ואומר לפניו שירות ותושבחות' (שם, קנ"ז).

עגנון מזכיר גם מחלה של אביו שלא נשתכחה ממנו: 'אבא היה מוטל חולה ומטלית לחה היתה כרוכה על ראשו. פניו היו מיוגעות מן החולי ודאגה קשה היתה מכהה את עיניו הכחולות, כאדם שיודע שמיתתו קרובה ואינו יודע מה יהא עליהם על בניו ובנותיו הרכים' (סמוך ונראה, 106).

כשנעשה עגנון 'אכסניה למצוות' קנה לו אביו תפילין של רבי אלימלך סופר ו'הוציא על תפילין ממון הרבה' (מאז ומעתה, רצ"א), כיוון ש'יפות הן מכל התפילין' (שם, רצ"ג).

עברו שנים והסופר מעיד על עצמו: 'כשהייתי בעמקי הצרות תליתי את תפילי על היתד מפני פת לחם שהייתי טרוד למצוא. על קיר ביתי תליתי תיק תפילי, ושתי תפילי צרו־רות בתיק. וריח תפילותי גנוז בהן ושמו יתברך אינו מריחו' (שם עמ' רצ"ו—רצ"ז). לימים נשרפו תפיליו וקנה לו תפילין חדשות (שם, ש'). גם התפילה נתחדשה בפיו והסופר מתוודה: 'סדר תפילה שמתפלל אני נשתנה מסדר אבותי... ועדיין אני עובר והולך מנוסח לננוסח ומסידור לסידור, חוץ מברכת המזון שלא זיתי מנוסח אבא זכרונו לברכה.

וכשם שהוא היה נוהג לומר בבקשת רחם, "שלא נבוש ולא ניכלם ולא ניכשל" כך נוהג אני, אף-על-פי שברוב הסידור רים לא נזכרה בקשת 'ולא ניכשל' (אלו ואלו, קל"ג, קל"ו).
 והרי תיאור ההתלבטויות שנתרגשו ובאו על ביתו של רבי שלום מרדכי כשהחליט הבן בשנת תרס"ח לעלות לארץ-ישראל: 'אני עומד לעלות לארץ-ישראל. מה פירוש לעלות לארץ-ישראל? מיום שנבנתה שבוש לא נשמע שאדם בחור עלה לארץ-ישראל. ואם יעלה לשם מה יעשה? אלף פעמים כבר דיבר אבא עם בנו ולא הועיל כלום, ועכשיו הוא שותק, אבל שתיקתו קשה מדיבורו. שתי עיניו, שהיו מאירות בחכמה עצבות ממלאה אותן. מעצבות זו עצובה אף אמא, ויותר מאמא עצב אני. לא נאה לאדם לספר על עצבותו, כל שכן מי שמוכן לעלות לארץ-ישראל'. רבי שלום מרדכי קיווה שבנו יהיה רב גדול בישראל, שכן 'מה שלא הספיק הוא [לשמש ברבנות] קיווה בבנו. מידה טובה נתן הקדוש ברוך הוא בבריותיו, שיתקנו בבניהם את שלא עלתה בידי-הם. ברם תיקון זה אינו נתקן בכל בן'. ועגנון מסיים: 'איני צריך להרחיק עדותי, דוגמא מעין זו אני' (אורח נטה ללון, קל"ז).

הבן מתאר את צערו של אביו על שהוא מתרשל בלימוד גמרא ואינו מכין עצמו להיות רב בישראל: 'צער גדול היה לו לאבא, ללמוד גמרא אני צריך ואני מוציא זמני בשירים. אבא זכר צדיק לברכה אוהב שירה היה ושירים נאים כתב, אבל כל השירים לא היו כדאים לו כדף גמרא. פעם אחת נזדמן לעירנו רב דוקטור. הסיח אבא צערו לפניו. נתן לו הרב הדוקטור עצה לקבוע שעה אחת ביום לכתיבת שירים ושאר כל היום לתורה וללימודים חיצוניים' (הארץ מיום י"ב באייר תשי"ח). אין צריך לומר שגם תרופה זו לא הועילה, והאב נהנה רק מן הזכרונות שנזכר מפעם לפעם בחריפותו של הבן כשהיה עדיין מצוי אצל הגמרא.

מאותו זמן לערך מביא הבן דברי תורה מפי אביו: 'מובא בירושלמי, ר' חייא נפק לברייתא. חזי דמחללי מעצרתא. אמר למחר אכתוב בפיתקא אל תקרא "עצרת תהיה לכם"

(במדבר כט, לה) אלא "תחיה לכם", ומי שחפץ חיים שוב אינו מחללו. ועל דבר זה הקשה הרב מפיטשיריץ, למה לא יצא ר' חייא מיד לדרוש, ולמה היה צריך להמתין עד שיכ־תוב בפיתקא? נעניתי לו לאבא בראשי ואמרתי לו, קושיא גדולה הקשה הרב מפיטשיריץ, באמת יש להקשות, למה היה ר' חייא צריך להמתין עד שיכתוב בפיתקא. אמר לי אבא, רואה אתה בני, אתה שואל למה ואינך יודע לתרץ, ורבי יאנקלי שור כשהיה בן ארבע עשרה שאל ותירץ, והרי אתה ברוך השם כבן שמונה עשרה, ואתה נזקק להמתין עד שיבואו אחרים ויתרצו. מכיר אתה את משה חיים חוקר, הוא היה רגיל לומר לבעריש בנו, בעריש בני, פרנץ יוזף כ־הגיע לשנותיך כבר היה קיסר, ואתה בני מה? אבל נחזור לעצם העניין. אתה שואל, למה לא יצא ר' חייא מיד. זכורני שהיית מתרץ שאלות חמורות מזו תוך כדי דיבור. כשאני נזכר מה שחידשת בברכות מה שאמר שמואל, אילו מייתניא ארדליא לשמואל וגוזלייא לאבא מי לא אכילנא, הריני נהנה ומצטער, נהנה שחידוש גדול חידשת ומצטער שפירשת מן התורה. לשעבר כשהיית מצוי אצל הגמרא, אבל נניח את הדברים ונחזור לגוף העניין. רצונך לשמוע את התירוץ, כך הוא התירוץ: מפורש בבבלי מגילה דף כד, אמר ליה רבי חייא לר' שמעון בר רבי, אלמלא אתה לוי פסול אתה מן הדוכן. משום דעבי קלך. אתא אמר ליה לאבוה. אמר ליה, זיל אימא ליה כשאתה מגיע אצל (ישעיה ח, יז) "וחכיתי לה", לא נמצאת מחרף ומגדף. ופירש רש"י ז"ל, שהיה קורא לחייתיו"ן היהי"ן נראה אומר "והכיתיו". נמצא שרבי חייא לא היה יכול לדרוש בעל פה עצרת תחיה לכם אלא תהיה לכם, שהרי לא היה יכול להוציא חי"ת בלשוננו, לכך אמר, למחר אכתוב בפיתקא. לאחר שהרצה אבא לפני את הדברים אמר לי, ומה אתה אומר לתירוץ זה בני? אמרתי לו, הדברים מתקבלים על הלב. אמר לי, התירוץ תירוץ הוא, אלא הש־אלה אינה שאלה. אמרתי לו, מה פירוש השאלה אינה שאלה? אמר לי, חזרתי בכל הירושלמי ולא מצאתי זכר לדבר זה, ולחינם נתחבטו כל הגאונים הללו למצוא תירוץ.

עמדתי משתומם ואמרתי, בכל הירושלמי? הוסיף אבא ואמר, כשאתה בא אצל הרב מפיטשיריץ אי אתה צריך לקרותו רבי, מאחר שקנה את הרבנות בכסף, אבל נהוג בו כבוד שתלמיד חכם הוא ואבותיו גדולי עולם היו. ועכשיו, סע לחיים ולשלום וחזור לחיים ולשלום. בדוק אם לא שכחת לקחת עמך את התפילין' (סיפורי אהבים, קנ"ה—קנ"ז).

לפי דברי עגנון לא הגיע ר' שלום מרדכי לשנותיו של שמואל הנביא, וכשנפטר לבית עולמו ביום ט"ו במרחשון תרע"ד בבוטשאטש לא היה הסופר בבית, והוא מספר: ידיד היה לו לאב, והוא רבי יעקב משה בנו של רבי אברהם [פאר עירנו], 'ובשעת פטירתו מינהו אבא אפיטרופוס על בניו, והיה רבי יעקב משה מטפל בנכסי היתומים עד שנפטר אף הוא בימות המלחמה' (אורח נטה ללון, רע"ח). גם כש־העמידו מצבה על קברו של אביו לא היה הבן נוכח, אבל הספיק לשלוח חרוזים לחקקם במצבה. אחרי ארבע עשרה שנה, כשביקר הסופר בעיר מולדתו, הלך על קברי אבות ונזכר בצער: 'אני לא עמדתי בשעת פטירתו של אבא ולא עמדתי על קברו כשהעמידו לו מצבתו. חקוקים באבן הזהירו החרוזים הללו, לא ניכר מהם הדמעות שבכיתי עליהם בשעת עשייתם... ארבע עשרה שנה עברו מיום שנפטר אבא ועדיין המצבה היא כחדשה' (אורח נטה ללון, ק"ח).

יותר ממה שסיפר הבן על אביו בספריו הוא רגיל לספר על פה, ועל כך נספר אי"ה ליובל הבא.